

# Árterek, folyómenti települések

## Magyar paraszti életmódmodellek

### A lakóház

A lakosság állandó és ideiglenes telephelyekkel rendelkezik, állandó telepe is osztott, vagyis külön van az emberek szálláshelye az állatokétól, nemritkán tetemes távolságra egymástól.

A lakóházak egy nemzetség, több rokon család falujában, az ármentes szinteken helyezkednek el, rendszerint még külön. Minden ház alapját mesterségesen fel is töltik. A kiválasztott ormókon, göröndökön, hátakon a házak alá emelt háztöltések földje valahonnan hiányzik: a házak alá bejövő mesterséges csatornák, fokok medréből vagy vízzel feltelők gödrökből, az úgynevezett ásványokból való. Ily módon e falvakban még ma is látható, az év nagy részében vízzel telt árok, tó veszi körül, néha csatlakozva a holtághoz, melynek hátjára, övzátonyára a falu települt. E vízfelületekből ugyancsak mesterségesen kialakított csatornák, fokok ágaznak szét az ártérbe, innen kap a falu alatti mélyedés friss vizet és halat a távoli folyókból is. A múlt században még nem egy helyen közvetlen a házak alatt ott ringott a csónak, amellyel a gazda távoli szállásait vagy szőlőbeli hajlékát közelíthette meg. A falubeli házakat a feltöltött alapra építik. Mivel ez a töltéstalaj nem szilárd, az egész épület nagy, egy darabban lévő gerendákra, talpakra épül föl. A gerendaváz közeit karókkal és vesszőfonással töltik ki és besározzák. Nagyobb, váratlan árvíz idején sem nagy a kár, a víz kimossa a sarat, a váz marad és újrásározható. A talpas házat szét lehetett szerelni és másutt újra felállítani.

A lakóházak mellett nemigen tartottak állatokat, legfeljebb néhány gyenge növendéket, hátaslovat, fejőstehenet és a baromfiakat, nagy részük a vízre lejáró lúd és réce. A gazdaság vagyonát képező nagyállatok és sertések az ártérben legelnek, estére vagy télire különböző helyeken felállított ármentes szállásokra húzódnak be, ahol némi készített takarmány, szélvédő enyhely vagy istálló szolgál védelmül az időjárás ellen. Természetesen a szállásokon emberi tartózkodásra alkalmas kunyhók is vannak, többnyire nádból rakva.

A szállásokon ritkán épültek nagyobb, szilárd falú épületek. A jószágot csak fészker, szélvédő palánk, nagy fák árnyéka védte a téli időjárás hófúvásaitól. Az ártérben több helyen is voltak felmagasított szénaállások, ahová a réteken levágott szénát gyűjtötték, és az állatokat télen ezekhez hajtották etetésre. Ezeket a szénaállásokat nemcsak fölmagasították, hanem mély árokkal és sánccal védték meg a szertekóborló marhák és lovak kártételétől.

### A „fok”

Az ártér nem háborítatlan őstáj, hanem évszázados emberi beavatkozás, a természettel való tudatos együttműködés eredményeként kapta meg a 18. századi arculatát. A szeszélyesen kanyargó, nagy, széles völgyében számos ágra szakadó folyók árvizeit a múltban, egészen a 18. század végéig nem kívánták korlátozni, ellenkezőleg. Június–július hónapokban a Kárpát-medencei csapadékmaximum idején, és egyben a Alpok havasaiból is nagyobb mennyiségben érkező elolvadt hó következtében, a folyók vízszintje megemelkedett. A medret kísérő természetes gátakat, az úgynevezett övzátonyokat vagy hátakat mesterséges átvágásokkal, fokokkal megnyitották, és lehetővé tették a víz kiáradását az ártérre. Azon voltak, hogy mennél messzebb, nagyobb területet öntsenek el vízzel, hogy mennél több évközben elzárt holtág, tó, mocsár, lapos rét kapjon friss víz- és halutánpótlást. Ennek érdekében több helyen is átvágták a víz továbbjutását akadályozó emelkedéseket. Ezek a vízvezető csatornák gyakran több száz méter hosszan vezették a vizet a mélyebben fekvő részek felé. Áradáskor nemcsak a mélyebb holtágak, hanem a frissen elöntött alacsonyabb rétek, kaszálók is halastavakként működtek, melyekben a víz könnyen felemelkedett és kiváló körülményeket biztosított a halivadék fejlődésének. A víz szétvezetésével közvetve azt is elérték, hogy a vízszint magasságát korlátozták, nem engedték meg, hogy az árvíz nagyobb erővel rontson ki az ártérre, hiszen a vízmennyiséget szétterítették az egész völgyben. A mesterséges csatornákon, átvágásokon apadáskor visszaereszthették a vizet a mederbe, és mivel az apadást megérezve a halak ösztönszerűen megindultak vissza a mederbe, csak le kellett zárni a rekeszeket a halak útjában, s ezzel kiszűrhatték a nagyobb halakat, a kisebbeket pedig a vízzel együtt áteresztették a folyóba. Szemtanúk szerint nemegyszer olyan tömegű hal ostromolta a visszajutás reményében a rekeszek gerenda- és vessző-szerkezetét, hogy azt végül is összetörte, és ezzel megsemmisítette a rekeszt készítő parasztok reményeit.

A fokok és csatornák hálózata egyben víziútként is működött, magas vízállás idején is lehetővé téve a közlekedést az egész ártérben.

A természettel való együttműködésnek fő létesítménye a fok. Finnugor szó, mely már a 13. században sűrűn felbukkan a magyarországi latin nyelvű oklevelekben is, mint pontosan latinra le nem fordítható terminus technicus. Magyarázként a következő latin megfelelő kifejezéseket találjuk mellette: *canalis*, *parva aqua*, *rivulus*, *meatus*, *ostia*, *porta Danubii*, *piscina*. A visszafolyó víz természetesen éppen a fokoknál volt a legkeskenyebb mederben, és így a legkönnyebben elzárható.

A fokokat lezáró rekeszeken kívül az ártéri tavakban, holtágakban és a folyóban különféle más halászszerszámokkal halásztak a környék parasztjai – tehát nem hivatásos halászok –: gyalmos kerítőhálóval, különféle húzóhálókkal, emelőhálókkal, a laposabb vizekben felállított vejszékekkel, varsákkal, szigonyozással és borító kosárral. Télen a jég alól is halásztak. E bőséges halfogási lehetőségek legendássá tették Magyarország halbőségét. 1308-ban egy francia szerzetes azt jelenti Európa bejárása után urának, a francia trónörökösnek, hogy a legtöbb hal Magyarországon van. Mátyás idejében már szólás az, hogy Magyarországon egy folyó egy rész halból és két rész vízből áll. A halzsákmány nagy részét szárítva, füstölve tartósították. Az élő folyóvíz mellékágaiban felállított szégyékekkel, nagy rekeszekkel fogták meg a legértékesebb, nagy testű viza és tokhalakat, melyeknek húsát – még a 18. században is – lesózva, hordószám küldték adóba a királyi udvarba. Egy-egy viza elérhetett több mázsa súlyt is. Több falu ilyen sózott vizával rótt le egész évi adóját.

A rövid ideig tartó elárasztás megtermékenyítőleg hatott a keményfa erdőkre, az azokban lévő gyümölcsfákra, kaszáló rétekre és legelőkre. A fokok biztosították a víz hiánytalan visszavezetését a laposokról, így a zöld felületeken nem maradt pangó víz, ami tönkretette volna a réteket és erdőket.

### Az erdő

Az ártéri erdő a nomád pásztoroknak is a legtermészetesebb téli legelője, teletető helye, téli szállása volt. A mocsaras erdők között, ha kisebb értékű is volt az aljnövényzet, a sásos fű, de a zsenge náddal együtt nagy havazások idején is elérhető volt, ugyanakkor a folyók mellé húzódó ember számára fontos élelemszerző forrás jelentett a téli halászat és vadászat. Évezredek óta keresztül az európai kontinens Földközi-tenger körüli hegyvidékeiről télre lehajtották az állatokat – elsősorban a juhokat – a tengerbe szakadó folyók deltájába, mocsárvidékeire, s azok legelve vészelték át a telet, majd a hó visszahúzódásával párhuzamosan visszaindultak a magas hegységekbe. Kisebb léptékben a Kárpát-medencében is meg volt ez a vertikális mozgás a havasok, a Kárpátok hegyeiből le a Tisza és a Duna ártereibe, egészen a századfordulóig, illetve a trianoni döntésig, amikortól a vándorlást az új határok megakadályozták.

Oklevelekből, emlékezésekből és helynevekből egyaránt kitűnik, hogy a középkori gyümölcsészet egyik legfontosabb központja az ártéri erdő volt. A nedvesebb mikroklima elsősorban az alma és körteféléknek, valamint a szilvának kedvezett. Az egyes családoknak általában nem volt külön gyümölcsöskertje, hanem oltott, nemesített fák szerteszét voltak a közösen használt erdőkben. Ez a gyümölcs nem volt olyan mutatós, szép, mint a mai piacon vagy boltban kaphatók, de Szentiván napjától (június 24.) egészen a következő év húsvétjáig

mindig biztosították a friss gyümölcsöt. Az ősszel érő téli almák ugyanis elálltak a következő tavaszig, s voltak olyan fajták, melyek egyenesen csak erre az időre kásásodtak, puhultak meg, lettek fogyasztásra alkalmasak. Egy-egy családnak több mázsa almája is termett. Nagyrészt nyersen fogyasztották, más részét aszalták a szilvával együtt. A szilvából keszőcét vagy sűrű lekvárt is főztek. Zárt, magánbirtoklású gyümölcsösök csak a 18. század végén kezdenek kialakulni, amikor a földesúr megkezdte a közösen használt erdők kisajátítását, így azok alig kapnak lábra, máris elveszi tőlük az uraság.

A kerti vetemények számára a télen a jószág egyben tartására szolgáló aklos, karámos magaslatok biztosították a jó trágyás földet, vagy az árvíz után a tófenékeket ültették be káposztával, paprikával, lennel, lencsével, hagymával és más veteménnyel. Nem véletlen, hogy a paprika és káposztatermeléséről híres magyar vidékeket éppen az ártérrel rendelkező falvak képezték (Szeged, Cece, Bogyiszló, Kalocsa, Mohács stb.). Ez a gyakorlat fennmaradt az ármentesítésekig, a 19. század végéig. 1767-ben egy belga utazó szó szerint ezt írja a Tiszamenti Tószegről: *„A tavat a Tisza táplálja. Gyakran jártunk a tó mellett, amely igen nagy, 4–5 mérföld területű. Amikor a víz visszavonul, az emberek káposztát ültetnek vagy szénát kaszálnak a helyén.”*

### Állattartás

A fentiek mellett is azonban az ártéri haszonvételek közt a legelső helyen az állattartás állt. Ez igencsak különbözött a későbbi állattartástól, fajtái, módja s célja szerint is. A fajták mára szinte teljesen kivesztek, és ezek a régi, alacsony parlagi lovak, nagyszarvú, nagytestű szürke magyar marhák és a vaddisznókhöz hasonló sertések természetes, önmagukban szaporodni képes falkákat alkottak. A honfoglaló magyaroknak is ez lehetett az állattartási formája, a nyelvi anyag bizonyossága szerint. A lovak nyáját máig ménesnek nevezik; ez azt is jelenti, hogy a falkában van egy mén, egy csődőr, vagyis az apaállat. Ugyanezt jelenti a konda szavunk („kintháló sertésnyáj”), melynek kontá-ja (személynévként megmaradt Kont = vad/kan) van, pásztora a kanász vagy kondás. A marhákra vonatkozóan „ünöm” maradt fenn, ez a tehénnel lehet kapcsolatos, jelenti az összetartozó kis marhafalkát, gulyát, egy-egy család vagy rokonság nyáját, melyben az állatok is „rokonok”, sajátos bélyegeket mutatnak fel. Az ilyen falkát nem kellett és nem is lehetett úgy terelgetni, kutyákkal hajtani, mint a közelmúltban a csordára járó fejősteheneket. Nem is voltak szoros őrizet alatt, az ember csak messziről figyelte, hívta és látta el őket, ha szükséges volt. A hagyomány szerint napokig őrizetlenül hagyták az állatokat, azok pedig ezt megszokva összetartottak, együtt maradtak, még csak nem is keveredtek más jószágok közé. A kutyákat nem terelésre, hanem farkasok ellen használták. (Azért voltak fehérek, hogy a sötétben a farkasoktól jól megkülönböztethetők legyenek.) Az egész évben szabad ég alatt tartott állatok, lovak, ökrök, tehének kiváló tűrőképességű, igénytelen és edzett állatok voltak, így ezekből lettek a legjobb katonalovak. Az ökröket, tinókat saját lábukon hajtották el a több száz kilométerre levő fogyasztókhoz. A 16. századtól kezdve nagy

mennyiségű marhát exportált az ország egészen Nürnberg, Hamburg s más Rajna menti városokba és Észak-Olaszországba. Ez volt az ország egyetlen áruja, ami még a törökök megszállta területről is – bizonyos vámok lefizetése után – nyugat felé értékesíthető volt. Azért, hogy a tehén minél ellenállóbb borjút nevelhessen, nem is fejték őket. Mőd sem volt fejni a szabadon járkáló állatokat, a tejnek pedig igen kevés értéke volt, piaca sokáig semmi. (Valószínű, hogy a magyar lakosság tejfogyasztását egy öröklött, genetikailag meghatározott sajátsága is akadályozta: a magyar lakosság nagy százaléka ugyanis nem tudja megemészteni a nyers tejet. Ez a tulajdonság kelet felé nő Euráziában.)

Forrás: História XXIV. évfolyam 7. szám 1992. 15–20.

<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-07/ch05.html>